

za kumandasındaki kuvvetler Kerkük ve Bağdat'ı kuşattılar. Ancak orduda baş gösteren veba salgını yüzünden İran'ın barış talebinde bulunması üzerine 28 Temmuz 1823'te yapılan Erzurum Antlaşması ile savaşa son verildi ve İranlılar aldıkları bütün yerleri iade ettiler. Bunun ardından öteden beri anlaşmazlık konusu olan Gökçe'nin Ruslar tarafından işgali üzerine 1826 Temmuzunda harekete geçen Abbas Mirza kumandasındaki İran ordusu Lengeron, Salyan, Sircan ve Gence gibi şehirleri aldıysa da daha sonra Gence civarında ağır bir yenilgiye uğradı. Kısa zamanda Tebriz'e kadar inen Ruslar'ın Tahran'a ulaşmasından korkan İngilizler şahı barış istemeye razı ettiler ve İran ile Rusya arasında Türkmençay Antlaşması imzalandı (10 Şubat 1828). Antlaşma'ya göre Rusya'ya 3 milyon sterlin savaş tazminatı ödenecek, Erivan ve Nahçıvan'la birlikte Talis gibi birçok verimli bölge Rusya'ya bırakılacak ve Rus tâcirlerine kolaylıklar sağlanacaktı. Bir tür kapitülasyon niteliği taşıyan bu antlaşma İran'daki Rus ve İngiliz rekabetini daha da şiddetlendirdi. Bu arada İngiltere bir yandan Horasan hanlarını kendi istekleri çizgisine getirmek için şahı kullanırken bir yandan da bu hanları şahın aleyhine kışkırtıyordu. Çünkü Herat'a hâkim olan bütün İran ve Türkistan'a hâkim olabilirdi. Nitekim Rus - İran savaşında Horasan hanları sürekli olarak ayaklanmışlardı. Türkmençay Antlaşması'ndan sonra şah, Yezd ve Horasan'da baş gösteren karışıklıkları bastırmak üzere Veliâht Abbas Mirza'yı gönderdi ve Abbas Mirza durumu düzeltti. Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza da Herat üzerine gidecek ordunun başına getirildi. Muhammed Mirza Herat'ı kuşattığı sırada Abbas Mirza'nın ölüm haberini alınca şehri hâkimiyeti altında bulunduran Kâmrân Han'ı bir antlaşma ile haraca bağlayıp Tahran'a geldi ve veliâht tayin edilip Azerbaycan'a vali olarak gönderildi.

Ekim 1834'te ölen ve otuz yedi yıllık saltanatı sırasında tamahkârlığı ile tanınan Feth Ali Şah'ın çok sayıda karısı ve 260 çocuğunun olduğu rivayet edilir. Dönemi, İran'ın Rusya, Fransa ve İngiltere'nin siyasi mücadelelerine sahne olmasından ve önce Fransız, ardından İngiliz subayları vasıtasıyla yürütülen modern askerî ıslahat teşebbüslerinin o yıllarda başlamasından dolayı önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Delilü'l-Hâlic (Tarih), V, 2707-2715; P. Sykes, *Târîh-i İran* (trc. Seyyid Fahreddin M. Takî — Fahr-ı Dâi-yi Gilânî), Tahran 1366, II, 430-472; R. Furon, *La Perse*, Paris 1938, s. 151-154; Gülmâ Rızâ-yi Verherâm, *Târîh-i Siyâst ve Sâzmânâ-yi İctimâ'î-yi İran der 'Asr-ı Kâcâr*, Tahran 1369, s. 50-56; Danişmend, *Kronoloji*², IV, 107; Hasan-e Fasâî, *History of Persia Under Qâgâr Rule* (trc. H. Busse), New York 1972, s. 77-230; A. Bausani, *The Persians* (trc. J. B. Deone), London 1975, s. 163-165; Mehdi-yi Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İran*, Tahran 1371 hş., III, 61-70; Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*, Berkeley 1980, s. 45-72; Gavin R. G. Hambly, "Iran During the Reigns of Fath 'Alî Shâh and Muḥammad Shâh", *CHIr.*, VII, 144-155; Cl. Huart, "Feth Ali Şah", *IA*, IV, 581; A. K. S. Lambton, *Qâjâr Persia*, Austin 1987, bk. İndeks; a.mlf., "Fath 'Alî Shâh", *EI*² (İng.), II, 838-839; *DMF*, II, 1842-1843.

TAHSİN YAZICI

FETH b. HÂKÂN el-FÂRİSİ

(الفتح بن خاقان الفارسی)

Ebû Muhammed
el-Feth b. Hâkân Urtûc
(ö. 247/861)

Abbâsî devlet adamı ve şair.

Yaklaşık 200 (815-16) yılında doğdu. Fergana'da hüküm süren bir sülâleye mensup olan babası Hâkân Urtûc (bazı kaynaklarda Hâkân b. Urtûc) Mu'tasım-Billâh döneminin önemli kumandanlarından. Sâmerâ şehri kurulurken halifenin sarayının inşaatı ona havale edildiğinden saraya el-Cevsaku'l-Hâkânî adı verilmiş, çevresinde kendisi ve askerleri için bir yer tahsis edilmişti. Halife Mu'tasım-Billâh tarafından sık sık ziyaret edilen Hâkân Urtûc'un müslûman olduktan sonra Ahmed adını aldığı rivayet edilir. Mütevekkil-Alellah'ın halife olmasından birkaç ay sonra vefat eden (233/847-48) Hâkân Urtûc'un iki oğlundan biri olan Feth, Halife Mu'tasım'ın oğlu Mütevekkil'in yaşıtı olup onunla beraber büyümüş ve aynı eğitimi görmüştür. Mu'tasım Hâkân Urtûc'u ziyarete gittiği bir gün küçük yaşta oğlu Feth'e, "Sizin ev mi daha güzel yoksa bizim ev mi?" diye sormuş, o da, "Halife bizim evde ise bizim ev daha güzel" cevabını vermişti. Bu cevaptan hoşlanan halife Feth'e 100.000 dirhem bağışlamış ve sarayına olarak evlât edinmişti. Feth b. Hâkân Mütevekkil'in halife olmasından (847) birkaç ay sonra Dîvânü't-tevkî'in başkanlığına getirildi. 849-851 yıllarında halifenin Sâmerâ'daki inşaat faaliyetlerine nezaret

etti. 242'de (856-57) halifenin oğlu Muntasır-Billâh'a vekâleten kısa bir süre Mısır valiliğinde bulundu.

Mütevekkil-Alellah, muhtemelen Türk kumandanlarının baskısından kurtulmak ve Suriye'deki Arap unsurunun desteğini sağlamak için 244 (858) yılında devlet merkezini Dimaşk'a nakletmeye karar verdi. Aralarında Feth'in de bulunduğu devlet erkânı ile Dimaşk'a giden halife buranın iklimine intibak edemedi. Öte yandan Türk muhafız birliklerinin baskısıyla karşılaştı ve yerine Feth b. Hâkân'ı vekil bırakarak Irak'a dönmek zorunda kaldı. Suriye'de Arap kabileleri arasında çıkan ihtilâfların çözülmesinde başarılı olan Feth de Dimaşk'ta fazla kalamayarak bir süre sonra Mütevekkil'in yanına döndü.

Halife Mütevekkil ile Feth b. Hâkân'ı birbirine yaklaştıran en önemli bağ edebiyata olan meraklarıdır. Halife etrafına şair ve edipleri toplar, Feth ise bu muhite yeni sanatkarların girmesini sağlar ve onları himaye ederdi. Devrin tanınmış şair ve ediplerinden Câhiz'i, şair Muhammed b. Kâsım'ı, Ahmed b. Ebû Fünûn'u ve Buhtûrî'yi halifeye takdim eden Feth olmuştur. Câhiz *et-Tâc fî ahlâkî'l-mülûk* ile *Menâkıbü cündi'l-hilâfe ve Fezâ'ilü'l-Etrâk* adlı kitaplarını, tarihçi Muhammed b. Hâris es-Sa'lebî *Kitâbü Ahlâkî'l-mülûk* adlı eserini Feth'e ithaf etmişlerdir. Kendisi de edip ve şair olan Feth b. Hâkân'ın kaynaklarda *Kitâbü İltilâfî'l-mülûk*, *Kitâbü's-Şayd ve'l-cârih* ve *Kitâbü'r-Ravza ve'z-zehr* adlı üç eserinden bahsedilmektedir. Feth'in şiirlerinden günümüze pek az beyit intikal etmiş olup bunlar onun şairliği hakkında bir hüküm vermek için yeterli değildir.

Feth b. Hâkân hem kendi çalışmalarını sürdürmek, hem de âlimlerin araştırmalarına yardımcı olabilmek için Sâmerâ'da büyük bir kütüphane kurmuş, aralarında Harranlı astronomi âlimi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'in de bulunduğu dostlarını bu kütüphanenin zenginleştirilmesiyle görevlendirmiştir. Kütüphane-deki kitapların çoğu felsefi ve edebî eserlerdi. Devrin Basra ve Küfeli âlimleri de bu kütüphaneden faydalanıyorlardı.

4 Şevval 247 (11 Aralık 861) gecesi dostlarıyla Ca'feriyye Sarayı'nda eğlenirken oğlu Müstansır-Billâh ile Türk kumandanlarının hazırladığı bir suikasta mâruz kalan Halife Mütevekkil'e vücudunu siper eden Feth b. Hâkân onunla birlikte öldürüldü. Feth vefakâr, cesur, cömert

ve devlet adamlığı vasıflarını haiz çok zeki bir insandı. Kaynaklarda kitaba aşırı derecede düşkün olduğu, yanında da imâ değerli bir kitap taşıdığı, halifenin abdest almak için sohbetine ara verdiği zamanı bile ona kitap okuyarak değerlendirdiği nakledilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 169-170; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XVI, 174-186; İbnü't-Tikakâ, *el-Fahrî*, s. 6, 237; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, *el-Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. Muhammed Mevlûd Halef — Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1406/1986, s. 373-374; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 177-179; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VIII, 47; D. Sourdel, *Le Vizirat 'abbâside*, Damas 1959, I, 282-286; M. M. Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, London 1979, s. 50, 294; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 133; Olga Pinto, "Feth b. Hâkân" (trc. Hakkı Dursun Yıldız — Neyire Milânî), *TD*, sy. 27 (1973), s. 41-58; a.mlf., "al-Fath b. Khâkân", *EI*² (Fr.), II, 857; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XXI, 49.

HAKKİ DURSUN YILDIZ

FETH b. HÂKÂN el-KAYSİ

(الفتح بن خاقان القيسي)

Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed
b. Ubeydillâh b. Hâkân
b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî
(ö. 529/1135 [?])

Endülüslü
edip ve biyografi yazarı.

Gırnata'nın (Granada) Sahratülveled (başka bir rivayete göre Şeceretülveled) köyünde muhtemelen 480 (1087) yılında doğdu; ömrünün büyük bir kısmını İşbîliye'de (Sevilla) geçirdiği için İşbîlî nisbesiyle anılır. Şöhretine rağmen hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Bunda, onun alkol bağımlılığı ve kendini beğenmişlik gibi bazı sevilmeyen özelliklerinin rolü olsa gerektir. Feth b. Hâkân Kays kabilisine mensup bir Arap'tır. Şeceresinde yer alan Türkçe menşeli Hâkân ismi ilk bakışta atalarından birinin Türk olabileceğini düşündürürse de bu doğru değildir. Bu isim onun için, kendini fazla beğenmişliğinin sonucunda içine düştüğü yalnızlığı ve kompleksli ruh halini ifade etmek maksadıyla bir lakap olarak kullanılmıştır. Aslında Feth'in mütevazı bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim ailesinde kendisinden başka ne siyasî-idarî ne de kültürel alanda isim yapmış birine rastlanmaktadır. Muhtemelen babası o daha çocukken ölmüştü; sorumluluğunu üstlenen annesi meşakkatler karşısında sabırlı olan, iffetli ve dindar bir kadın şeklinde tanımlanmaktadır.

Feth'in tahsil yılları, Endülüs'te ilmi ve kültürel faaliyetlerin bir hayli hareketli olduğu mülûkû't-tavâif ve Murâbıtlar dönemlerine rastlar. O yıllardaki mevcut hürriyet ortamından faydalananak çeşitli ilim dallarında başarılı çalışmalar yapan seçkin âlimlerin birçoğundan ders alma veya onların sohbet hâkalarına katılma imkânını bulmuş, bu durum kendisine kuvvetli bir ilmi alt yapı kazandırmıştır. Bir hadis âlimi olan Ebû Ali es-Sadeffî, edip ve dil bilimci Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalıyevsî, sarf ve nahiv âlimi Ebû Hüseyin İbn Sirâc, şair, edip ve tarihçi Ebû Bekir Muhammed b. İsâ b. Lebbâne, çeşitli ilim dallarında ve özellikle edebiyat alanında ün kazanmış Ebû Bekir Muhammed b. Süleyman ve zamanının belâgat üstadı olarak kabul edilen Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ahmed b. Tâhir el-Kaysî hocaları arasında başta gelen isimlerdir.

Feth b. Hâkân Endülüs'ün hemen her şehrini görmüş, hatta Endülüs'ün dışında da Murâbıtlar'ın idare merkezi Merakeş'e kadar gitmiş ve bir süre kaldıktan sonra orada öldürülmüştür. Onu fazla gezmeye sevkeden başlıca sebebin, edebî kudretini kullanarak gittiği şehirlerdeki idarecilerin sohbet meclislerine katılma ve bu vesile ile de mal ve mevki edinme hırsı olduğu ileri sürülmektedir. Ancak onun gerek bu hırsı gerekse al-kole olan bağımlılığı çağdaşı birçok âlimin kendisinden uzaklaşmasına yol açmıştır. Murâbıtlar'ın Gırnata valisi Ebû Yûsuf Tâşfin b. Ali nezdinde bir kâtiplik görevi almayı başaran Feth'in bazı rivayetlerde "zü'l-vizâreteyn" sıfatıyla zikredilmesine bakarak vezirlik yaptığı da söylenebilir. Seyahatlerinin onun bilgi ve görgüsünün artmasına büyük bir katkıda bulunduğu şüphesizdir. Çünkü uğradığı şehirlerde bir taraftan üst düzey idarecilerini tanıma ve onların meclislerine katılma fırsatını buluyor, diğer taraftan da âlim ve ediplerle bir araya gelme imkânına kavuşuyordu. Meselâ edip Ebû Abdullah İbn Ebû'l-Hisâl, hadisçi Kadî Ebû'l-Fazl İyâz b. Müsâ, fakih İbn Adhâ el-Hemedânî ve şair İbn Hafâce ile seyahatleri sırasında tanıştığı bilinmektedir.

Kaynaklarda Feth'in Merakeş'te iken bir handa öldürüldüğü hususunda ihtilâf bulunmamakta, ancak öldürülüş sebebi ve tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir rivayete göre *Qalâ'idü'l-İkân* adlı eserini ithaf ettiği

Ebû İshak İbrâhim b. Yûsuf b. Tâşfin, başka bir rivayete göre ise dinî yasakları hiçe sayan bazı davranışlarından dolayı dindar sultan Ali b. Tâşfin'in emriyle öldürülmüştür. Ölüm yılı olarak 528'den (1134) 555'e (1160) kadar farklı tarihler verilmekte, bunlardan Endülüslü müelliflerin üzerinde ittifak ettikleri 529 (1135) yılı daha çok kabul görmektedir.

Gerek eserleri gerekse ders aldığı hocaları göz önünde tutulduğunda Feth'in yaşadığı dönemdeki ilim dallarının birçoğundan haberdar olduğu, dolayısıyla da kuvvetli bir genel kültüre sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. *Eyyâmü'l-Arab**, klasik Arap şiiri ve şairleri, meşhur hatipler, gazveler, coğrafî mahaller hakkında verdiği bilgiler oldukça sıhhatlidir. Doğulu şairleri onları Endülüslüler'le mukayese edebilecek kadar tanımaktadır; ayrıca onun dinî ilimlere ait terimlere de vâkıf olduğu ve bunları yerli yerinde kullandığı görülür. Temayüz ettiği asıl saha ise edebiyattır. Ona göre insan dilinin bağıni çözme ve güzel konuşmayı öğrettiği için edebiyat ilim dallarının en çekici ve en güzel olanıdır. Ancak Feth'i bu alanda eser telif etmeye sevkeden asıl sebep, kendi ifadesine göre Endülüs'ün XI ve XII. yüzyıllarda yetiştirdiği edip ve şairlerin isim ve eserlerinin unutulmamasını sağlama arzudur. Bunu yaparken sadece edebiyatçıların değil edebiyata ilgi duymuş emîr, vali, kumandan, kadî, vezir ve fakihlerin de biyografilerini yazmıştır. Yalnız onun bu kişiler hakkında bilgi verirken tamamen objektif ölçüler içinde kaldığını söylemek oldukça güçtür. Feth'in yaşadığı dönemde, bol miktarda bedîî süsleme unsurları kullanılarak meydana getirilen secili nesir oldukça revaçta idi. Doğru menşeli secili nesirden o da etkilenmiş ve eserlerinde bu tarz nesri en ufak bir gevsemeye düşmeden çok katı bir biçimde uygulamıştır. Bu arada Arap diline ait cinas, tıbâk, iktibas vb. süsleme unsurlarına da sıkça başvurmuş, bununla birlikte mâna, üslup ve lafızda pürüz sayılabilecek sapmalara kaçmamıştır. Bu durum onun edebî sanatlarla ve Arap diline olan hâkimiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Eserleri. 1. *Qalâ'idü'l-İkân fî (ve) mehâsini'l-a'yân*. Tam adı *Qalâ'idü'l-İkân fî mehâsini'r-rû'esâ ve'l-ku-dât ve'l-küttâb ve'l-a'yân* olan bu eseri müellif, döneminin Endülüs'ünde mevcut edebî birikimi sonraki nesillere aktarmak için yazmıştır. Ancak onun bu